

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 347.65 "16/17" (47)

Трифонов С. Г.

РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ЗА ПОЛЬСЬКИМ ПРАВОМ

Люблінська унія 1569р. в, знаменувала собою утворення нової держави – Речі Посполитої: Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину країну¹ з одним монархом (королем польським і великим князем литовським), спільною зовнішньою політикою, монетою, однаковим вотчинним правом тощо.

Під тиском шляхти в останній чверті XVI ст. у законодавстві Речі Посполитої з'являється низка обмежень у спадкуванні за заповітом, спрямованих у першу чергу проти церкви. Ще Сеймові Конституції 1505 і 1510 рр. ввели загальну заборону на розпорядження нерухомістю через заповіт – з цього часу заповідати можна були тільки рухоме майно і грошові суми. Заповіт же, який містив розпорядження щодо нерухомого майна, міг вважатися дійсним тільки після затвердження його спеціальним рішенням сейму. Цей же порядок зберігало і наступне законодавство⁴ Речі Посполитої.

Характерною ж новою рисою земського спадкового права стало обмеження прав жінок при спадкуванні нерухомості – з метою збереження цього виду майна в роду і недопущення виходу за його межі. З XVII ст. під впливами угорського права ці обмеження набули форми т.зв. «чверті»,² сутність якої полягала у тому, що $\frac{3}{4}$ батьківського майна успадковували сини, а всі дочки (незалежно від того, скільки їх було) одержували усього тільки $\frac{1}{4}$ майна. Материнське ж майно всі діти, незалежно від статі, успадковували нарівно.

¹ Люблінська унія по-різному оцінювалася сучасниками і наступними дослідниками. М.В. Довнар-Запольський наводив дані, згідно яких польськими урядовцями присідання Великого князівства Литовського, у тому числі – й українських земель, розглядалося як „возз'єднання частини із своїм цілим, члена із своїм тілом та головою”. – [Див.: Довнар-Запольський М.В. К истории Люблинской унии // Киевская Старина. – 1896. – №2. – С.57]. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) вважав, що рік Люблінської унії став „найтрагічнішим роком нашої історії”. – [Див.: Огієнко І. Українська церква. – К.: Наукова думка. 1993. – С.159]. На думку М.С. Грушевського, Люблінська унія стала актом „прилучення українських земель до Польщі”, а події, які мали місце після цього, стали „колонізаційним походом” шляхти на Україну. – [Див.: Грушевський М.С. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – 2-ге вид. – 1998. – С.62, 447].

² Чизмадіа А., Ковач К., Асталаш Л. История венгерского государства и права / Под общ. ред. А.И. Пушкина, З.М. Черниловского. – М.: «Юрид. лит.», 1986. – С.137.

РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ЗА ПОЛЬСЬКИМ ПРАВОМ

Міське спадкове право значною мірою відрізнялося від земського. Головною відмінністю виступало те, що спадщина поділялася між чоловіками і жінками у рівних долях. Стать спадкоємця враховувалася тільки у випадку, коли мова йшла про такі специфічні інститути міського права, які називалися «*герада*» і «*гергевет*». *Гераду* складали предмети, принесені дружиною у придане і доповнені за час подружнього життя предметами особистого побуту (начиння, жіночий одяг, дорожочінності, постільна білизна, килими, гроші і т.д.). Їх успадковували ті дочки і сини, які прийняли духовне звання, а при відсутності таких – найближча родичка. *Гергевет* складався з чоловічого одягу, коней з упряжжю, зброї, зброї, і міг успадковуватися тільки родичами чоловічої статі. Такий розподіл, породжений саксонським ленним правом, у XVI-XVII ст.ст. вже виглядав анахронізмом, оскільки в міських умовах цінність геради, до якої зараховувалися коштовності і гроші, дуже часто могла бути (і була) значно вищою за цінність гергевета.¹

На противагу праву земському, міське право, визнавало й свободу розпорядження придбаним нерухомим майном за допомогою заповіту, що знову ж таки, мало на меті забезпечення у першу чергу свободи обороту.²

Ще однією сферою спадкових відносин, яка зазнала певних змін у законодавстві Речі Посполитої, стали спадкові відносини подружжя. На противагу особистому шлюбному праву, де панували релігійні закони, земське спадкове шлюбне право Речі Посполитої формувалося самостійно, й відповідні спори у випадку їх виникнення підлягали розгляду світського суду. Главою родини вважався чоловік, якому дружина зобов'язана була бути вірною і слухняною; однак, у вищих суспільних верствах і дружина займала в родині досить високе (і почасти – самостійне) положення. Як у земському, так і в міському праві заручення супроводжувалося укладенням угоди, іменованої «шлюбним контрактом», де детально визначалося, що ввійде у придане і яким буде віно. При цьому сам шлюбний контракт обов'язково заносився до судових книг.³

Ще з часів «Польської Правди» дружина лицаря сама керувала домашнім господарством і жіночою прислугою, мала право на власні джерела доходу (наприклад, від ткацтва); дружина приносила у будинок чоловіка і певне власне рухоме майно, яке складалося з її особистих речей, постелі і предметів домашнього господарства. За „Польською Правдою”, дочці лицаря покладалися як прислужниці двірські дівки, домашня худоба, одяг, килими і т.п., в той час як селянській дочці

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – С.242.

² Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Пер. с польск. (“Historia ustroju Polski w zagysie”. – Lw.-Warz., 1905). – Т.1. – СПб., 1907. – С.119.

³ Спасович В.Н. Об отношениях супругов по древнему польскому праву. – СПб.: Изд-во Императ. Акад. наук, 1857. – С.53.

давалися лише постіль і одяг. Усе це майно у шлюбі залишалося особистою власністю дружини.¹

Придане складало частину загальносімейного майна, яке належало виділити дочці, котра виходила заміж. Отримавши придане, вона пізніше – при відкритті батьківської спадщини, – вже не могла претендувати на неї. Спадкоємні нерухомість і цінності повинні були залишатися у руках спадкоємців-чоловіків, тому придане дівчатам могло даватися і грошима. Однак, нерідко траплялося й так, що через відсутність грошей у придане записувалося і спадкове майно. Конституція 1588р. встановлювала, що після смерті батька обов'язок давати за його дочками придане покладался на їхніх братів, і спеціально уточнювала, що таке призначуване братами придане повинне бути рівним приданому, отриманому тими сестрами, які вийшли заміж ще за життя батька. Якщо ж брати втрачали майно, котре залишилося від батька, то обов'язок надати придане їх сестрам переходив до кредиторів.

Особливим інститутом спадкового сімейно-шлюбного права Речі Посполитої виступав відомий ще з часів Київської Русі інститут віна, метою якого було майнове забезпечення дружини на випадок смерті чоловіка. Складалося віно із двох рівних частин: перша служила забезпеченням – гарантією суми приданого, отриманого у свій час чоловіком, друга – тієї ж самої цінності – складала віно у вузькому змісті цього слова (іноді цю частину віна називали також привінком). Звідси виходило, що у підсумку віно складало зазвичай подвійну вартість приданого. Віно встановлювалося спеціальним *віновим записом*, який з XIV ст. підлягав внесенню до судових книг. Записували віно на частині (звичайно на половині) майна чоловіка, тому земля, на яку було зроблено віновий запис, іменувалася *віновою*. Оскільки ж головною метою віна, як зазначалося, було забезпечення дружини у випадку смерті її чоловіка, то вінове майно не відповідало за його борги, і кредитори чоловіка – що особливо підкреслювала Конституція 1588р. – не могли позбавити вдову цього майна, – окрім випадку, якщо запис боргів на чоловіка передував оформленню віна.²

У міському праві Речі Посполитої спадкові відносини подружжя регулювалися, з одного боку, магдебурзьким правом, що передбачало майнову незалежність чоловіка і дружини, і, з іншого боку, – хелминським, яке визнавало їхню майнову спільність. Відповідно до останньої системи майно подружжя поєднувалося в одне ціле, чим одноосібно розпоряджався чоловік, і для чого не потрібною була згода дружини. Після смерті одного з подружжя загальне майно поділялося на дві рівні частини; одну частину одержував той із подружжя, хто залишився у живих, другу – спадкоємці. Знову ж таки, подібна система майнової спільності зумовлювалася, у першу чергу, інтересами розвитку торгівлі, оскільки відповідала саме цим потребам: борги повинні були сплачуватися за будь-яких умов, а для збільшення загальної маси майна боржника як до способу забезпечення боргу, до спільного майна подружжя включалося й особисте майно, і віно дружини.

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – С.131.

² Kutsheba St. Historie zrodel dawnego prawa polskiego. – T.1 – Warz., 1926. – S.97.

РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ЗА ПОЛЬСЬКИМ ПРАВОМ

У самій Польщі ще з XV ст. у земському праві одержало поширення „довічне володіння” – вельми оригінальний інститут старого польського права. Сутність його полягала у тому, що чоловік робив запис на користь дружини на випадок її вдовства, надаючи їй у довічне користування все майно, але без права його продажу чи застави. В Речі Посполитій з останньої третини XVI ст. і дружини також почали робити аналогічні „довічні записи” на користь чоловіка. З цього часу гой із подружжя, хто пережив іншого, міг довічно користатися майном обох. Такий взаємний довічний запис, названий „доживоття”, поступово ставав загальним правилом. Його додатковою (але аж ніяк не обов’язковою!) умовою могло бути й зобов’язання овдовілого не вступати у новий шлюб. У випадку довічного запису спадкоємці одержували свою частку тільки після смерті користувача. Дослідниками засвідчується, що система довічного володіння була відома як міському, так і сільському праву.¹

Разом з тим, існував і цілий ряд положень, якими сільське право суттєво різнилося від права міського. Так, скажімо, відповідно до сільського права син чи дочка у випадку вступу у шлюб одержували від батьків частину їхнього наділу й реманенту, що називалося „відділенням”. Коли ж батьки ставали старими і не могли самостійно господарювати, вони передавали все своє майно дітям, обумовивши для себе житло й опалення, а іноді і ділянку землі під город, певні продукти харчування, кількість яких звичайно встановлювалося щорічно, захист від третіх осіб і, нарешті, обов’язок улаштувати пристойні похорон. Такі угоди носили назву „вимови” і заносилися до сільських книг.²

Намагаючись якнайбільше обмежити коло привілейованих осіб, конституція 1578р., переймаючи положення саксонського права, постановляла, що діти батьків, які народилися або були зачаті до їх весілля, не можуть визнаватися законнародженими. Тому земське право не допускало легітимації позашлюбних дітей шляхом наступного укладення шлюбу їхніми батьками.³

Незаконнароджені діти називалися „виродками” й не мали права: а) успадковувати майно батька; б) носити його прізвище; в) користуватися шляхетськими правами. Право легітимації позашлюбних дітей шляхти належало королю, однак, він утратив його в 1578р. – разом із втратою права пожалування шляхетства. Однак, впливова шляхта не могла допустити абсолютної втрати будь-якої можливості легітимації, тому на противагу цьому для шляхетських незаконнароджених дітей була введена процедура їх легітимації за рішенням сейму. Іншим був порядок для не-шляхтичів, – і міське, і сільське право однаково

¹ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Пер. с польск. (“Historia ustroju Polski w zarysie”. – Lw.-Warz., 1905). – Т. I. – СПб., 1907. – С. 112.

² Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – С. 241.

³ Спасович В.Н. Об отношениях супругов по древнему польскому праву. – СПб.: Изд-во Императ. Акад. наук, 1857. – С. 72.

допускали легітимацію шляхом наступного шлюбу. При цьому король, як власник королівських міст, зберіг право легітимації дітей міщан.¹

Характерною стороною регулювання спадкових відносин у Речі Посполитій стало й посилення турботи про майно неповнолітніх шляхтичів, які залишилися без батьків. Законодавцем було підтверджено встановлений ще Сеймовою Конституцією 1565р. обов'язок опікунів при прийнятті опіки над неповнолітнім шляхтичем складати опис майна підопічного в присутності двох родичів його батька. З цього часу опис ставав основою для розрахунків між опікуном і підопічним з моменту встановлення опіки. Одним із важливих обов'язків опікун закон називав обов'язок дати належну освіту своїм неповнолітнім вихованцям. Опікун, який не справлявся зі своїми обов'язками, у випадку скарги або ж самого вихованця, або ж його родичів, або ж навіть сторонніх осіб, міг бути відсторонений від опіки королем або судом. Опікун не мав права продавати, міняти, закладати майно підопічного; у випадку ж, коли виникала невідкладна необхідність відчуження цього майна, він повинен був дістати попередню згоду на це суду чи навіть сейму. З кінця XVI ст. опікуна почали призначати не тільки для малолітніх, але й для осіб, які не досягли повного повноліття (24 років); крім того, опіка встановлювалася для важкохворих, престарілих, а також для повнолітніх незаміжніх дівчат, розлучених жінок і вдовиць.²

Таким чином, можна зазначити, що правове регулювання спадкування майна за законодавством Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст. було позначене низкою специфічних рис, які у більш пізній період позначилися на формуванні національного українського спадкового права.

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. -- М.: Наука, 1980. -- С.241.

² Kutsheba St. Historie zrodel dawnego prawa polskiego. -- T.1 -- Warz., 1926. -- S.83.